

rin adı yazma nüshalarında *Esrâr-ı Celîl*, *Esrârü'l-Celâliyye*, *Kitâbü'n-Neşâ'ih li-Celâlidîn*, *Risâle-i Sulâtân Vele* gibi farklı şekillerde belirtilmiştir. Eser sonraki dönemlerde daha çok *Fihî mâ fih* adıyla tanınmıştır. "İçindekiler içindedir, ondaki ondadır, ne varsa ondadır" gibi anlamlara gelen bu ifadenin, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinde yer alan "Kitâbü'n Fihî mâ fih" ifadesinden mülhem olduğunu söyleyenler de vardır. Eseri neşreden Bedüzzamân Fûrûzanfer, *Meşnevî*'de yer alan, "Yer ve gök nur ile doldu, onların hepsi makâlâtta söylenmiş oldu" mısraındaki (V, beyit 2684) "makâlât" kelimesiyle bu esere işaret edildiğini ileri sürmüştür.

Yazma nüshalarında bölüm sayısı farklılıklar gösteren eser altısı Arapça, diğerleri Farsça olmak üzere yaklaşık yetmiş beş bölümden meydana gelir. Bölümler bir âyet veya hadisin yorumu yahut Mevlânâ'ya sorulan bir soru ile, bazan da güncel bir olaya temasla baş-

lamakta ve konuyla ilgili bilgiler verilmektedir.

Fihî mâ fih'te âyet ve hadislerin yanı sıra tasavvufî menkıbeler, klasik Şark hikâyeleri, efsaneler, masallar malzeme olarak kullanılmış, Moğollar'ın zulmü dile getirilmiş ve mağlûp olacaklarına işaret edilmiştir. Özellikle vahdet-kesret, zuhûr, tecellî, mutlak varlık, kâinat, felekler, dünya, âhiret, ahlâk, nebî, velî, insân-ı kâmil, seyrü sülûk, yakîn, ilâhî aşk gibi tasavvufî konular hakkında orijinal değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak eserin, Mevlevî kültüründeki yeri ve tesiri bakımından *Meşnevî*'nin seviyesine ulaştığı söylenemez.

İlk olarak Tahran (1334 hş.) ve Hindistan'da (1928) basılan *Fihî mâ fih*'in bu iki baskıya ve altı nüshasına dayanılarak ilmî neşri Bedüzzaman Fûrûzanfer tarafından yapılmıştır (Tahran 1335 hş.; 1362 hş., 5. bs.). Meliha Ülker Anbarcıoğlu bu neşri esas alarak eseri Türkçeye tercüme etmiştir (İstanbul 1958). Abdülbaki Gölpınarlı eseri Türkiye kütüp-

hanelerindeki yazma nüshalarından da faydalanarak yeniden tertip etmiş ve Türkçeye çevirmiştir (İstanbul 1959). Gölpınarlı, tercümenin önsözünde düzenlediği metnin tıpkıbasımının yakında yapılacağını söylüyorsa da bu basım gerçekleşmemiştir. Ahmet Awni Konuk'un Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 3895) *Fihî mâ fih* tercümesi Selçuk Eraydın tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 1995). Eseri Eva de Vitray Meyerovitch *Le Livre du Dedans* adıyla Fransızca'ya çevirmiştir (Paris 1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Mevlânâ, *Kitâb-ı Fihî mâ fih* (nşr. Bedüzzaman Fûrûzanfer), Tahran 1362 hş.; Safâ, *Edebiyyât*, III, 1206; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul 1959, s. 45; a.mlf., *Katalog*, II, 170; Bedüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin* (trc. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1986, s. 132; Ahmed Awni Konuk, *Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahrallı — Selçuk Eraydın), İstanbul 1988, I, 26; II (1990), s. 139-141; Mehmet Demirci, "Fihî Mâfih'de Tevhid", *III. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğleri*, Konya 1989, s. 41-46.

MEHMET DEMİRCİ

FİHRİST

(bk. FEHRESE).

el-FİHRİST

(الفهرست)

İbnü'n-Nedîm'in
(ö. 385/995 [?])

İslâm ilim ve kültür tarihinin
en önemli kaynaklarından
olan meşhur eseri
(bk. İBNÜ'N-NEDİM).

FİL

(الفعل)

İnsanın sorumluluğu
ve ilâhî sıfatlarla ilişkisi
açısından kelâm tartışmalarına
konu olan bir terim.

Sözlükte "işlemek, yapmak" anlamına gelen fi'l kökünden türemiş bir isim olup "iş, davranış, eylem" demektir. Terim olarak "mümkünün imkân sahasından çıkarılıp var kılınması" diye tanımlanabilir. Bunun dışında fiil (çoğulu ef'âl) "bir şeyin bir başka şey üzerinde etkili olması, müessirden meydana gelen etki, bir şeyin taşıdığı oluş vasfı, bir müessirin etkisiyle bir varlık üzerinde görünen şey"

Mevlânâ
Celâleddin-i
Rûmî'nin
Fihî mâ fih
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Şazeli
Tekkesi, nr. 74)

diye de tarif edilmiştir. **Amel** ve **sun'** da fiille eş veya yakın anlamlı kelimelerdir. Fiil sahibine **fâil**, **âmil** veya **sâni'** denilir. Fiil terimi insanın hem zihnî hem de bedenî eylemlerini ifade etmek için kullanılır.

Kur'an-ı Kerim'de hemen hepsi fiil kalıplarında olmak üzere 100'ü aşkın âyet-te geçen fiil kavramı (isim olarak sadece bir âyette geçer, el-Enbiyâ 21/73) Allah'a, meleklerle, cinlere ve insanlara; isim ve fiil kalıplarıyla tekil veya çoğul olarak 300'den fazla yerde zikredilen amel kelimeleri de yaratıklara nisbet edilmiştir. Bu âyetlerde Allah'ın, dilediğini yapan ve yaptıklarından sorumlu tutulmayan bir varlık olduğu bildirilirken O'nun izin vermemesi veya dilememesi halinde insanların hiçbir şey yapamayacağı ifade edilir (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "a'ml" ve "f'al" md.leri). Muhtelif hadislerde de "iradeye dayalı davranışlar" demek olan fiil ve amel kavramları insanlara nisbet edilmiştir (bk. *Miftâhu künûzi's-sünne*, "a'c'mâl" md.).

Fiil kavramı kelâm ilminde genellikle kader problemiyle ilgisi bakımından ele alınır ve "ef'âlü'l-ibâd" veya "a'mâlü'l-ibâd" başlığı altında incelenir. Kulların fiillerinin itikadî bir mesele olarak ortaya çıkışı I. (VII.) yüzyıla kadar uzanır. Âhiret hayatında herkesin varacağı yer Allah tarafından önceden belirlendiğine göre dünyada iyi veya kötü amel işlemenin ne etkisi olabileceği şeklinde bazı sahâbîlerce Hz. Peygamber'e soru sorulduğunu nakleden rivayete bakılırsa (meselâ bk. Buhârî, "Tevhîd", 54; Müslim, "Kader", 6-9), insanın fiilleriyle kader arasındaki ilişkinin Asr-ı saâdet'ten itibaren müslümanların zihnini meşgul etmeye başladığını söylemek mümkündür; ancak konunun, genellikle Resûl-i Ekrem döneminden sonra ortaya çıkmış ilk itikadî problem olduğu kabul edilir. Rivayette göre Sıffin Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'ye, fiillerini işlerken insanın icbar altında olup olmadığı sorulmuş, o da kadere iman etmek gerektiğini, fakat bunun fiillerin icbar altında yapıldığı anlamına gelmediğini söylemiştir. Buna benzer bir soru Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Hasan b. Ali'ye sorulunca onlar da aynı cevabı vermişlerdir (Müslim, "İmân", I; İbnü'l-Murtazâ, s. 7-10).

Tâbiîn devrinde Emevî idarecilerinin de teşvik ettiği bazı gruplar, insanların yaptıkları günahların kader çerçevesinde Allah'a nisbet edilmesi gerektiği fik-

rini yaymaya başlamış, Hasan-ı Basrî, Ma'bed el-Cühenî, Vehb b. Münebbih, Amr b. Dînâr, Mekhûl eş-Şâmî, Gaylân ed-Dımaşkî gibi âlimler bunu reddedererek bu tür fiillerin Allah'a izâfe edilemeyeceğini ısrarla savunmuşlardır. Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-kader*'de Allah'ın insanlara fiil yapma gücü ve iradesi verdiği ve buna bağlı olarak onların yaptığı amellere mükâfat veya ceza terettüp edeceği belirtilmiştir (I, 84-85). Buna karşılık Muhammed b. Hanefiyye'nin torunlarından Hasan b. Ali ile ona uyanlar, iyi veya kötü bütün fiillerin kader planına tâbi olduğunu ve dolayısıyla insanların fiillerini işlerken icbar altında bulunduklarını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte kaynaklar genellikle, kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve onlarda fiil yapma gücünün bulunmadığını ilk defa söyleyen kişinin Cehm b. Safvân olduğunu belirtir ve onu Cebriyye'nin önderi sayarlar. Cehm'e göre insanların iman-küfür, itaat-isyan gibi fiillerinin fâili Allah'tır. Allah kişinin rengini, şekil ve bedenini yarattığı gibi fiillerini de yaratır. Kulun mecazi anlamda bir gücü bulunmakla birlikte bunun fiilin meydana gelmesinde herhangi bir etkisi yoktur (Şerîf el-Murtazâ, I, 257-258). Daha sonra Ebû Hanîfe, kullara ait fiillerin ilâhî ilim ve iradeye göre vuku bulduğunu ve Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte bunların meydana gelişinde insanın gücünün de etkili olduğunu söylemiş ve cebir görüşünü reddetmiştir (*el-Fıkhü'l-ekber*, s. 72-73; *el-Fıkhü'l-ebşâf*, s. 46-48, 60). Ebû Hanîfe'den sonra, i'tizalî fikirleriyle tanınan Dirâr b. Amr da fiillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul edip kesb teorisini ortaya atmıştır. Ona göre fiil iki fâil tarafından meydana getirilir. Fiili Allah yaratır, kul ise kesb eder; böylece fiilin fâili yaratma yönünden Allah, kesb yönünden insandır. Yûsuf b. Hâlid, ilk defa kuldaki gücün fiilden önce değil fiil anında yaratıldığını söylemiştir (Şerîf el-Murtazâ, I, 258). Başlangıçta Hişâm b. Hakem, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve Muammer b. Abbâd gibi değişik mezheplere mensup âlimlerce benimsenen bu anlayış zamanla merkezi bir inanç haline gelmiştir (Watt, s. 240-242, 250).

Kelâm kaynaklarında insanın fiilleri doğrudan ve dolaylı olarak iki kısımda incelenmiştir. Dolaylı fiiller "tevlîd" başlığı altında ele alınır (bk. TEVLİD). İnsan-

nın doğrudan yaptığı fiiller ise ef'âl-i ibâd problemini teşkil eder. Kelâm âlimleri, kişinin bir fiili gerçekleştirebilmesi için fiilin meydana gelişinden önce zihnî ve bedenî açıdan sağlıklı olması gerektiğini, aksi halde fiilin gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu kabul etmişlerdir. İnsanın fiilleriyle ilgili olarak İslâm âlimlerinin benimsediği görüşleri şöylece özetlemek mümkündür:

Cebriyye'ye göre insana gerçek anlamda hiçbir fiil nisbet edilemez. İnsanın bütün fiilleri Allah tarafından yaratıldığı, dolayısıyla insan icbar altında bulunduğu için onun irade ve kudretinden söz edilemez. İnsan sadece fiile vasıta olduğundan veya fiil kendisi üzerinde gerçekleştikten sonra mecazi anlamda fiil sahibi kabul edilebilir. Nitekim, "Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürmüştür; attığınız zaman da -ey Resûlüm- sen atmadın, fakat Allah atmıştır" (el-Enfâl 8/17) meâlindeki âyette görünüş bakımından insanlara izâfe edilen fiillerin gerçek fâilinin Allah olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamber, kendisi de dahil olmak üzere hiç kimsenin amelinin karşılığı olarak cennete giremeyeceğini, kişinin ancak ilâhî lütuf sayesinde kurtuluşa erebileceğini belirterek (*Müsned*, II, 325; Müslim, "Tevbe", 71-77) amelin gerçek ve müessir bir değer taşımadığına işaret etmiştir. Ayrıca ilâhî irade ve kudretin bütün varlık ve olayları kuşattığı dikkate alınırsa insana ait fiillerin de bu kapsama dahil olduğunu kabul etmek gerekir (*Şerhu'l-'Akditi't-Tahâviyye*, s. 433-434; Beyâzîzâde, s. 253-254). Başta Cehm b. Safvân olmak üzere Cehmîyye'ye mensup âlimlerle süfîlerin büyük çoğunluğu bu görüştedir. Süfîlere göre kâinatı yegâne fâil ve hakikî müessir Allah'tır. O'ndan başka fâilin bulunduğuna inanmak tevhide aykırıdır. Nitekim ünlü süfî Muhyiddin İbnü'l-Arabî, kulların elinde meydana gelen fiillerin gerçekte Allah'a ait olduğunu açıkça belirtmiştir. Ona göre fiillerin kullara nisbet edilmesi ceza veya mükâfatın kendileri üzerinde cereyan etmesi, yahut bu fiillerin insan eliyle gerçekleştiğini görebek kendilerini ait olduğunun iddia edilmesi sebebiyledir (*el-Fütûhât*, IV, 33-35; Şârânî, I, 140-141).

Eş'arî âlimlerinin çoğunluğuna göre insanın fiilleri doğrudan doğruya Allah tarafından yaratılır. İnsan, fiil anında kendisinde yaratılan irade ve gücü kullanarak fiilin meydana gelmesine aracı-

lık yapar ve onu kesbeder; böylece fiilin gerçek fâili değil kâsibi olur. Çünkü gerçek fâil yaratıcı mânasına gelir, insanın ise herhangi bir şey yaratması mümkün değildir. Nitekim Kur'an'da mutlak mânada yaratmanın Allah'a ait olduğu, O'ndan başka yaratıcının bulunmadığı (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hık" md.), yaratma sıfatının insanlara ait fiilleri de kapsadığı (es-Sâffât 37/96) belirtilmiştir. Eğer insan fiilinin yaratıcısı olsaydı yaratıcılık sıfatında Allah'a ortak sayılması gerekirdi, bunun ise şirk inancına götürdüğü açıktır. Yine insan fiilinin yaratıcısı olsaydı birçok fizyolojik ve psikolojik merhalelerden geçmek suretiyle meydana gelen bütün fiillerinin ayrıntılarını bilmesi gerekirdi. Akıl da insana ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığına hükmeder. Zira her mümkünin yaratıcısı Allah'tır ve söz konusu fiiller de mümkünler çerçevesi içindedir. Bütün Eş'arî âlimlerine göre kâinatta vuku bulan her şey gibi insanın fiilleri de ilâhî iradeye uygun olarak gerçekleşir. Çünkü naslar Allah'ın dilediğinin olacağını, dilemediğinin ise olmayacağını açıkça bildirmiştir. Gerçi insan için fiilin tercih edilmesinde etkili olan bir iradenin mevcudiyeti söz konusudur, ancak bu irade de Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanların fiilleri aynı zamanda ilâhî ilme uygun olarak gerçekleşir. Zira bu fiiller de dahil olmak üzere hiçbir şey ilâhî ilmin dışına çıkamaz (Eş'arî, *Ma'kâlât*, s. 291; a.mlf., *el-Lüma'*, s. 101-109; Fahreddin er-Râzî, IX, 176-186; Teftâzânî, s. 56).

Fiillerinin meydana gelişinde insanın irade ve gücünün etkisi Eş'arî âlimlerince farklı şekillerde anlaşılmıştır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre insanın fiili, onun hâdis olan irade ve kudretiyle meydana gelmekle birlikte bunlar fiilin gerçekleşmesi anında Allah tarafından yaratıldığı için onun üzerinde gerçek anlamda bir tesirde bulunamaz. Bundan dolayı insan hür gibi görünse de aslında sadece belli bir fiili tercih etmek mecburiyetindedir (İbn Fûke, s. 92, 106-107; Fahreddin er-Râzî, IX, 9; Beyâzîzâde, s. 261). Eş'arî'nin, fiilin vuku bulması için ilâhî irade ve kudreti tek başına yeterli görmediğini dikkate alan bazı âlimler, onun görüşünü fiilin meydana gelmesinde insanın rolü bulunmadığı tarzında anlamının yanlış olduğunu ileri sürmüşlerdir (Seffârî, I, 318-319). Bâkılânî'ye göre fiilin aslı Allah tarafından yaratılmakla birlikte onun iyi veya kötü, itaat veya isyan

oluşu gibi vasıfları kulun iradesiyle gerçekleşir ve böylece fiilin meydana gelişinde insan önemli bir rol oynar. Ebû İshak el-İsferâyînî, "bir maddûrun iki kâdirin kudretiyle vuku bulabileceğini" kabul ederek fiilleri üzerinde insanın da etkili olduğunu savunmuş, daha sonra Gazzâlî ve Teftâzânî de onun görüşünü benimsemişlerdir (Fahreddin er-Râzî, IX, 9-10; Teftâzânî, s. 58-59). Eş'ariyye içinde, fiilinin meydana gelişinde insanın etkili olduğunu en açık bir şekilde ortaya koyan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir. Ona göre Kur'an'daki emir ve yasaklarla bunların karşılığında yapılan va'd ve vaidler insana ait fiillerin kendi iradesiyle gerçekleştiğine işaret eder. Aksi bir anlayış dinî hükümlerin temelsiz kalması sonucunu doğurur. Şu halde insanın ihtiyarî fiilleri doğrudan doğruya kendi kudretinin tesiriyle meydana gelir. Ancak onu dilediği fiili yapmaya muktedir kılan ve fiilin sebeplerini hazırlayan Allah olduğundan fiilin yaratılması O'na da nisbet edilir (*el-'Akdîdetü'n-Nizâmiyye*, s. 34-36). Cüveynî'nin bu görüşleri kula ait fiillerin doğrudan doğruya kendisine, dolaylı olarak da Allah'a izafe edilmesi gerektiği şeklinde anlaşılmıştır (Abdurrahman Bedevî, I, 559-561). Fahreddin er-Râzî'nin görüşü ise cebre yakındır. Ona göre insanın hâdis olan irade ve kudreti bulunmakla birlikte bunların fiilin meydana gelişinde herhangi bir etkisi yoktur. Çünkü kişinin kendi alanına giren fiillerden birini işlemesi, onun kalbine doğan alternatif düşüncelerden biriyle kudretinin anlaşması sayesinde mümkün olur. Alternatiflerden birinin tercihi ise kalbe gelen âni düşüncelerle oluşur. Kendi kendine meydana gelemecek olan bu düşünceleri yaratan şüphesiz ki Allah'tır. Bu durumda fiilin vukuunda asıl etkili olan insanın kendisi değil onu fiile sevkeden düşüncenin yaratıcısıdır (*el-Me'âlibü'l-'âliye*, IX, 10-11). Râzî'den sonra gelen Eş'arî âlimleri, fiillerin oluşmasında insanın etkisini azaltan bir temayül içine girmişlerdir. Ef'âl-i ibâd konusunda Eş'ariyye çoğunluğunun görüşlerini isabetli bulan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, "Ne cebir vardır ne tefvîz" anlayışına karşı "Hem cebir vardır hem tefvîz" tezini savunmuştur. Ona göre insan kendi irade ve tercihiyle Allah'ın yapmasını istediği fiilleri yapar. Fiillerini kendi iradesiyle yapması açısından hürdür; sadece Allah'ın yapmasını istediği fiilleri

tercih edebildiği için de cebir altındadır (*Mevkûfû'l-beşer*, s. 47).

Mu'tezile âlimlerine göre kişi fiillerini bizzat kendi irade ve gücüyle yapar. Çünkü insanı, fiillerini kendi irade ve gücüyle yapacak şekilde yaratan Allah ona herhangi bir müdahalede bulunmaz. Bırb. Mu'temir de insanın fiillerine ait itaat-isyan, iman-inkâr, günah-sevap gibi nitelik ve hükümlerin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder. Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğuna göre insanın bizzat kendisi, ihtiyarî fiilleri bulunduğunu ve dilediği fiilleri gerçekleştirebildiğini tecrübe yoluyla bilir. Bundan dolayı ona ait fiillerin kendisi tarafından mı, yoksa Allah tarafından mı yaratıldığını naslara dayanarak kanıtlamaya çalışmak isabetli değildir. Bununla birlikte bazı âyetlerde fiiller Allah'a değil insana nisbet edilmiş, herkesin yaptığı kötülüklerin kendi aleyhine olacağı, Allah'ın insanlara zulmetmediği, âhirette görecekları ceza veya mükâfatın işledikleri fiillerin karşılığı olduğu açıkça belirtilmiştir. Ayrıca Kur'an'da Allah'ın "yaratıcıların en güzeli" olduğu bildirilerek yaratıcılığın Allah'tan başkasına da nisbet edilebileceğine işaret edilmiştir. Bu da insana ait fiillerin kendisi tarafından yaratıldığını kabul etmekte dinî açıdan bir sakınca bulunmadığını gösterir (Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, s. 515, 781-782). Eğer kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsaydı peygamberler gönderip onları iman ve itaate davet etmesine gerek kalmazdı. Zira buyruklarına uymayanlara ceza, uyanlara mükâfat vermesi, bizzat gerçekleştirme gücü ve imkânına sahip olmadıkları fiillerden ötürü kendilerini sorumlu tutması ilâhî adaletle bağdaşmaz. İnsanlara ait fiillerin kendileri tarafından yaratıldığını haddüs delili de kanıtlar. Çünkü kişinin ihtiyarî fiilleri hâdistir, her hâdisin de zorunlu olarak bir muhdise ihtiyacı vardır. İnsanın ıztırarî fiillerinin fâili Allah olduğuna göre ihtiyarî fiillerinin de bir fâili bulunmalıdır. Herkes tarafından müşahade edildiği üzere insan, fiilin meydana gelişini mümkün kılan vasıtalara sahip olduğu takdirde istediği fiili gerçekleştirebilmekte, istemediğini ise terketmektedir (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşâli'l-hamse*, s. 336-337, 372-373). Mu'tezile âlimlerine göre insan, fiillerini gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duyduğu güç ve iradeye fiilin meydana gelişinin önce de sahip bulunmaktadır.

Mâtürîdî âlimlerinin çoğunluğuna göre insanlara ait fiillerin aslı Allah'ın kudretiyle, iman-küfür, itaat-isyan, hayır-şer gibi vasıfları ise insanın kudretiyle meydana gelir. Bu sebeple fiili yaratan Allah, kesbenden ve yapan insandır. Mâtürîdiyye'nin temel görüşlerine öncülük yapan Ebû Hanîfe, insanın her şeyi ile yaratılmış olmasını fiillerinin de yaratıldığına bir delili olarak kabul etmiştir. Yani bir fiilin fâili yaratılmış olunca fiilin kendisi de yaratılmış demektir. Buna rağmen insanın yaptıklarından sorumlu tutulması, hem itaat hem de isyan için elverişli olmakla birlikte, itaate sarfedilmesi amacıyla kendisine verilen gücü iki alternatiften dilediğine sarfetmesi sebebiyledir (*el-Fıkhü'l-ebser*, s. 47-48; *Beyâzîzâde*, s. 252). Ebû Mansûr el-Mâtürîdî de konuyu işlerken insanın sorumluluğu yanında ilâhî irade ve kudreti de dikkate alan bir yöntem takip etmiştir. Ona göre Allah kullarına buyruklarına uymayı emretmiş, uyanlara mukâfat, uymayanlara ceza vereceğini bildirmiş ve aynı zamanda Kur'an'da insanların fiil işlediklerini beyan etmiştir. Fiiller sadece Allah'a nisbet edildiği takdirde ilâhî buyrukların bir anlamı kalmayacağı gibi bunların muhatabının da Allah olması gerekir ki bunun yanlışlığı açıktır. Esasen insan dilediği fiili yapma gücüne sahip olduğunu ve fiilini kendi isteğiyle yaptığını tecrübe ile bilir. Bununla birlikte kalplerdeki saklı düşüncelere varıncaya kadar Allah'ın her şeyi bildiğini ve yaratmanın sadece O'na mahsus bir sıfat olduğunu ifade eden âyetler de vardır. Şu halde bir fiilin oluşmasında biri yaratmak, diğeri yapmak (kesb) olmak üzere iki yön vardır. Fiil yaratılış yönünden Allah'a, kesbediliş yönünden de insana nisbet edilir ve böylece fiil, oluşumuna değişik açılardan tesir eden iki kudretle meydana gelmiş olur. İnsan biri fiilden önce, biri de fiil anında olmak üzere iki tür kudrete sahip olur. Bunların ilki, insanın fiili yapmasını engelleyecek bir zihni ve fiziki eksiklik taşımaması, fiil işleme yeterliliği, ikincisi ise istediği fiili yapmasını sağlayan kudrettir. İşin meydana gelmesinde asıl etkili olan bu kudret Allah tarafından insana tam fiil anında verilir (yaratılır). Ancak bu kudretin yaratılması insanda mevcut diye de ma'dûm diye de nitelendirilemeyen bir mânaya yani iradeye bağlıdır ve insan bu sebeple sorumlu olur (Mâtürîdî, s. 225-234, 254-262; Nesefî, II, 541-545, 596-613). Mâtürîdî ile

Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin, fiilin meydana gelmesini sağlayan iradenin yaratılmış olup olmadığına dair açıklamalarına rastlanmadığı halde daha sonraki Mâtürîdiyye âlimleri bu konuya açıklık getirerek insanda küllî ve cüzî olmak üzere iki irade bulunduğunu, küllî iradenin hâdis olduğunu, buna karşılık cüzî iradenin Allah tarafından yaratılmadığını ve bunun bir çeşit "hal" olarak vasıflandırılabilirliğini kabul etmişlerdir (Mustafa Sabri, s. 56-57).

Selef âlimleri, insana ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve kişinin fiillerini icbar altında yapmadığını ittifakla kabul etmişlerdir. Bununla birlikte onlar fiillerin yaratılışına ilişkin bazı farklı yorumlar da getirmişlerdir. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere İbn Hazm, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Ali b. Ebû'l-İz gibi âlimler fiilin meydana gelişinde insanın yapma gücüne sahip bulunduğunu, fakat fiilin Allah tarafından yaratıldığını savunmuşlardır. Zira bazı âyetlerde Hz. Peygamber'e ait atma fiilinin Allah tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir (el-Enfâl 8/17). Ayrıca insana ait fiillerin yaratma sıfatının kapsamına girmediğini söylemek bazı yaratılmışların Allah tarafından icat edilmediği anlamına gelir ki bu naslara ve akla aykırı düşer (el-Faṣl, III, 81-90, 110-114; el-Muṭṭe-med, s. 126-128; Şerhu'l-'Aḳideti't-Ṭahâviyye, s. 436-442).

İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, Seffârî'nî, Muhammed Abduh ve M. Reşid Rızâ gibi müteahhir dönem âlimleri ise insana ait fiillerin doğrudan doğruya kendi irade ve gücüyle meydana geldiğini, ancak kişiyi dilediği fiilleri seçip yapabilecek şekilde yarattığı için Allah'ın da dolaylı olarak bu fiillerin yaratıcısı olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre bir sonuç, önce doğrudan doğruya onu gerektiren sebebe nisbet edilebileceği gibi ikinci olarak sebebin yaratıcısına da nisbet edilebilir. Böylece hem sebep hem de sebebin yaratıcısı sonucun meydana gelmesinde etkili olur. Nitekim Allah kâinatındaki her şeyin yaratıcısı olmakla birlikte bazı varlıkları meydana getirirken çeşitli sebepleri vasıta kılmıştır. O'nun insana ait fiilleri yaratırken değişik alternatiflerden birini gerçekleştirecek irade ve güce sahip kıldığı insanı aracı yaptığını söylemek mümkündür. Böylece hem bütün varlık ve olaylar gibi insana ait fiillerin de ilâhî irade ve kudrete bağlı bulunduğu belirtilmiş, hem de insanın sorumluluğu temellendirilmiş olur (İbn

Kayyim el-Cevziyye, s. 146, 176; İbnü'l-Vezîr, s. 294; Seffârî'nî, I, 313; Reşid Rızâ, IV, 189-190; VIII, 56, 181, 286).

Erken devirden itibaren zamanımıza kadar gelen Şîi âlimlerinin görüşlerinde çeşitli farklılıklar göze çarpmaktadır. İmâmiyye'nin ilk âlimlerinden Hişâm b. Hakem'e göre insan fiillerinde bir açıdan hür, bir açıdan mecburdur. Bir grup âlim ise Mu'tezile'nin görüşünü benimseyerek insanın fiillerini kendisinin yarattığını söylemiştir. Zira fiile ilişkin irade ve güç insanda mevcuttur (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 40-41, 72-73). Şeyh Sadûk'a göre bütün beşerî fiiller ilâhî iradenin kapsamına dahildir. Şeyh Müfid ise ilâhî iradenin sadece insanlara ait iyi fiilleri kapsadığını savunmuştur. İmâmiyye'nin çağdaş bazı yazarları Cüveynî ve İbn Teymiyye'nin anlayışına yakın görüşler benimsemişlerdir. Buna göre kulun iradesi ilâhî iradedden bağımsız olmamakla birlikte fiilin meydana gelmesini sağlayıcı bir nitelik taşır. İnsanlara ait fiilleri Allah'ın yaratmasına bağlı kılıp doğrudan doğruya ilâhî irade ve kudretin tesiriyle meydana geldiğini kabul etmek yanlış olduğu gibi fiillerin meydana gelişini sadece insanın irade ve gücüne bağlamak da yanlış olur (Âmilî, I, 471-472, 544-545, 628-634). Zeydiyye âlimlerinin bir kısmı Eş'a-riyye çoğunluğuna, bir kısmı da Mu'tezile çoğunluğuna yakın görüşleri benimsemişlerdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 72-73).

İlk İslâm filozofu Kindî, insanın, kalbine doğan düşüncelerin tesiriyle hareket eden iradesine bağlı olarak fiillerini meydana getirdiği görüşündedir. Fârâbî'ye göre insanın iradî fiilleri onun niyet ve kastına bağlıdır, niyet fiilden önce mevcut olduğu halde kasıt fiil anında vuku bulur. İnsan fiillerinde hür olmakla birlikte bu hürriyet kâinatta hâkim olan küllî nizam ve kanunlarla sınırlıdır. İbn Sînâ da benzer görüşleri paylaşmıştır. İbn Rüşd'e göre ise Allah insana fiillerini gerçekleştireceği irade ve kudreti vermiştir, ancak bu insanın bütününü hür olduğunu ifade etmez. Zira insan, tamamen ilâhî tasarrufa bağlı bulunan hâricî ve dâhilî sebeplere boyun eğmek mecburiyetindedir (İbrâhim Medkûr, II, 144-148).

İslâm âlimleri tarafından insanın fiilleri konusunda ileri sürülen görüşler çeşitli tenkitlere uğramıştır. Genellikle Cebriyye ve Süfiyye'nin oluşturduğu Cebriyye'ye ait görüşler âlimlerin çoğunluğu tarafından hem akli hem de nakli açıdan isabetli görülmemiştir. Çünkü fiille-

ri icbar altında gerçekleşen insanın sorumlu tutulmasının mantıklı bir açıklamaya kavuşturulması mümkün olmamakta, bu tür bir iddia beşerî realiteye aykırı düşmekte ve ilâhî buyrukları anlamsız hale getirmek suretiyle şeriatı iptal etme sonucunu doğurmaktadır; ayrıca insanların iyi veya kötü işler yaptığını bildirip onlara çeşitli fiiller nisbet eden âyetlerle de çelişmektedir (İbn Hazm, III, 34-35; İbnü'l-Vezîr, s. 287, 313; Muhammed Abduh, s. 74-75).

Mu'tezile'nin, ilâhî irade ve kudretin hiçbir etkisi bulunmadan insanın kendi kendine fiillerini yaratabildiğini kabul etmesi Sünnî âlimlerce şiddetle eleştirilmiştir. Onlara göre böyle bir konumda bulunmak kişiyi yaratıcıdan müstağni kılacağı gibi, Allah'a ait olan yaratma sıfatını insana nisbet etmek de onu Allah'a eş koşmak anlamına gelir. Bu ise iki ilâh inancını benimseyen Mecûsiler'e benzemeyi gerekli kılar. Ayrıca Mu'tezile'nin fiil anlayışı, Allah'ın irade ve kudret sıfatlarının üstünlüğünü zedeleyici mahiyette görülüp naslara aykırı bulunmuştur (Mâtürîdî, s. 229-256; Cüveynî, s. 36-37).

Eş'ariyye'nin fiil telakkisine yönelttilen eleştiriler, insanı fiillerinin gerçek fâili olarak görmeyip ona fâil yerine sadece kâsib adını vermesi, fiillerin meydana gelişini nerede ise sadece Allah'ın yaratmasına bağlı görmesi ve insanın etkisini azaltıcı bir temayül taşıması, görüşlerini açıkça kanıtlayan hiçbir naklî delile dayanmaması, Allah'ın her şeyi yarattığına ilişkin olan ve umum ifade eden âyetleri insanın fiilleriyle irtibatlandırması gibi noktalarda yoğunlaşır. Mâtürîdî ve Mu'tezilî âlimlerce yapılan bu tenkitler Eş'ariyye'nin savunduğu fiil anlayışının aklî bakımdan tutarsız olan cebre götürücü bir nitelik taşıdığı hususunda birleşmiştir (Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, s. 380; Neseî, II, 539; İbnü'l-Vezîr, s. 313-317). Mâtürîdiyye'nin görüşleri de bazı noktalarda eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, hâdis bir varlık olan insanda hâdis olmayan cüzî iradenin bulunduğunu kabul etmesi, varlık ve yoklukla nitelendirilemeyen bir cüzî iradeye dayanarak insanın sorumluluğunu temellendirmeye çalışması şeklinde özetlenebilir. Zira hâdis bir varlıkta hâdis olmayan bir nitelik bulunduğunu iddia etmek tutarsız olduğu gibi varlık ve yoklukla nitelenemeyen bir iradeden bahsetmek de insanın iradesiz olduğunu söylemekle eşittir. Ayrıca Mâtürîdîler'in, in-

sanın cüzî iradesini kullanması halinde yöneldiği fiilin Allah tarafından yaratılmasını mutlak ve sürekli olarak vuku bulan ilâhî bir kanun telakki etmeleri de isabetsiz görülmüştür. Çünkü bu anlayış, fiilde hâkimiyeti Allah'ın yaratmasına değil kulun iradesine vermekte ve dolayısıyla onun, fiilini gerçekleştirirken ilâhî bir müdahaleye ihtiyacı kalmamaktadır (Mustafa Sabri Efendi, s. 72, 161-164).

Kaynakların incelenmesinden anlaşıldığına göre, ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde insanın rolü meselesi Hz. Peygamber'ce ashaba telkin edilen itikadî esaslar arasında yer almadığı halde daha sonra kadere ilişkin tartışmalara bağlı olarak böyle bir mesele ortaya çıkmıştır. Âlimlerin çoğunluğu, "halk" sıfatında Allah'a eş koşmamak düşüncesiyle bu fiillerin de doğrudan doğruya O'nun tarafından meydana getirildiğini kabul etmek gerektiğini düşünmüş ve bunun ispatı için Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu ifade eden âyetleri önemli naklî deliller olarak göstermiştir. Ancak temel hedefleri putperestliğin reddi olan bu tür âyetlerin kulların fiillerini değil nesnelerin yaratılışını konu edindiği göz önünde bulundurulunca bu istidlâlin sağlam olmadığı ortaya çıkar.

Cebir görüşünü benimseyen belli kişiler istisna edilirse İslâm âlimlerinin, fiillerin meydana gelişinde insanın kısmen veya tamamen etkili olduğu ve dilediği fiilleri yapma hürriyetine sahip kılındığı hususunda ittifak ettikleri söylenebilir. Bu sebeple bazı Batılı yazarlarca, bütün müslümanların, cebir görüşünü benimseyen ve insanları fiil yapma hürriyetinden yoksun bırakan bir inanca sahip olduklarının iddia edilmesi gerçeğe aykırıdır. Hangi kavramla ifade edilirse edilsin fiillerinin meydana gelişinde insanın hiçbir etkisinin olmadığını savunan görüşlerin sorumluluğu temellendiremediği açıktır. Kişinin irade ve kudretinin yanı sıra fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını savunan Eş'ariyye çoğunluğunun görüşü ilk bakışta cebri andırmakla birlikte ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde insanın kısmen de olsa bir etkiye sahip bulunduğunu kabul ettikleri dikkate alınırsa onların da mutlak cebri benimsemedikleri görülür. Bu sebeple ki Eş'arîler mutedil (cebr-i mütevasıt) bir anlayışın temsilcileri olarak kabul edilmiştir. Mâtürîdiyye âlimleri ise hâdis olmayan bir cüzî iradeye sahip olduğunu savunduklarından Eş'ariyye'ye

nisbetle insanın sorumluluğunu daha mantıklı bir temele dayandırmak istemişlerdir. Ancak zâtî itibarıyla Allah tarafından yaratılan bir varlığın dolaylı da olsa yaratılmamış bir iradeye sahip bulunduğu fikri kendi içinde bazı problemler taşımaktadır.

İnsana ait fiillerin kendi irade ve kudretiyle meydana geldiğini kabul eden Mu'tezile'ye ait görüşe Sünnî âlimlerce tevhid inancına aykırı düştüğü şeklinde yönelttilen eleştiriler aşırılık taşıyan bir değerlendirme görünümündedir. Zira Mu'tezile'ye göre insanı, sahip olduğu irade ve kudret sayesinde dilediği fiilleri yapabilecek şekilde yaratan Allah'tır. Bununla birlikte Mu'tezile'nin söz konusu fiillerin dolaylı da olsa Allah tarafından yaratıldığını vurgulamaması önemli bir eksikliktir. Çünkü kulun Allah'tan müstağni olduğu düşüncesini çağrıştıran bu anlayış, ilâhî sıfatların kemali ve insanın Allah karşısındaki aczi gerçeğine aykırı düşmektedir.

Tarih boyunca birçok teolog ve düşünürün aydınlığa kavuşturmakta güçlük çektiği kader probleminin önemli bir ünitesini oluşturan ihtiyarî fiiller meselesini nihai bir çözüme kavuşturmanın zorluğu ortadadır. Meseleye isabetli bir yaklaşımda bulunabilmek için öncelikle ilâhî fiillerin nasıl gerçekleştiğini ve "halk" sıfatının yaratıklarla ilişkisini bilmek gerekir. Konuyla ilgili naslar bu açıdan incelendiği takdirde ilâhî fiillerin vasıtasız veya vasıtalı olmak üzere iki şekilde vuku bulduğu görülür. Meselâ bütün insanların yaratılışı tekvin sıfatının bir tecellisi olmakla birlikte Allah Âdem'i anne ve babanın aracılığı olmadan, diğer insanları ise onları vasıta kılarak yaratmıştır. Allah insanları rızıklandırıp yaşatırken, hayatlarına son verirken bazı melekleri aracı yapmıştır. Buna göre Allah'ın insanlara ait fiilleri yaratırken de onları vasıta kıldığını ve fiillerini dolaylı olarak meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile onun görüşünü benimseyen İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Muhammed Abduh gibi âlimler bu yorumu tercih etmişlerdir. Onlar bu telakkileriyle bir taraftan sorumluluğu mantıkî bir temele dayandırmak istemişler, diğer taraftan da insana dilediği fiilleri seçip yapma gücü verdiği için Allah'a ait yaratıcılık sıfatının hakkını vermişlerdir. Sünnî kelâmcıların, ihtiyarî fiillerin oluş anında Allah tarafından vasıtasız bir şekilde yaratıldığını kabul

etmeleri kâinattaki sebep-sonuç ilişkisini düzenleyen "sünnetullah"ın yorumuyla yakından ilgilidir. Esasen Allah'ın belli sonuçları belli sebepler vasıtasıyla yarattığını inkâr etmek isabetli görünmemektedir. Bu bakımdan insana ait fiiller için de bir sünnetullah bulunduğunu söylemek ve bunu fiillerin doğrudan doğruya değil insan vasıtasıyla yaratılması tarzında yorumlamak mümkündür.

Şunu da belirtmek gerekir ki ihtiyarî fiillerle ilgili tartışmalar daha çok teorik bir önem taşır. Pratik hayatta hemen hemen bütün insanlar kendi kudretleri dahilinde bulunan fiillerde hür ve serbest olduklarını kabul etmekte ve davranışlarını bu duygu ile sürdürmektedirler. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar gibi âlimlerin de dikkat çektikleri bu husus günümüz psikoloji araştırmalarıyla da teyit edilmektedir (Yeprem, s. 329).

III. (IX.) yüzyıldan itibaren zamanımıza kadar insanın fiilleri konusunda çeşitli monografiler yazılmıştır. Hişâm b. Hakem'in *el-İstiâ'a*, İbn Küllâb, Muhammed b. Atıyye ve Kûşânî'nin *Halku'l-ef'âl*, Câhiz'in *el-İstiâ'a ve halku'l-ef'âl*, Hüseyin b. Muhammed en-Necâr'in *et-Ta'dîl ve't-tecvîr* (İbnü'n-Nedîm, s. 206-231), Eş'arî'nin *Halku'l-a'mâl* (Sübkî, III, 360), Hasan b. Abdullah el-Halebî'nin *Tahrîrû'l-makâl fi halku'l-ef'âl* (*İzâhu'l-meknûn*, I, 234), İbrâhîm b. Hasan el-Kûrânî'nin *Meslekû's-sedâd ilâ mes'eleli halku ef'âli'l-ibâd* (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1815), Muhammed Akkirmânî'nin *Risâletü ef'âli'l-ibâd ve'l-irâdetü'l-cüz'îyye* (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 1273), Abdülazîz el-Mecdûb'un *Ef'âlü'l-ibâd fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Tunus 1983), Şerafettin Gölcük'ün *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri* (İstanbul 1979), M. Saim Yeprem'in *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî* (İstanbul 1984), Daniel Gimaret'in *Théories de l'acte humain en théologie musulmane* (Paris 1980), M. Sait Yazıcıoğlu'nun *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara 1988; İstanbul 1992) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "f'al" md.; *et-Ta'rifât*, "f'al" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1143; Wensinck, *el-Mu'cem*, "aml" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "aml", "f'al", "hlk" md.leri; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "a'mâl" md.; *el-Muvaṭṭa'*, "Kur'an", 40; *Müsned*, I, 29; II, 314; Buhârî, "Kader", 1-2, "Tevhîd", 40, 54; Müslîm, "İmân", 1, 329, "Kader", 6-9, "Tevbe", 71-77; Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (nşr. Mu-

ammed Amâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 84-85; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (İmâm-ı A'zamın Beş Eseri [nşr. M. Zâhid el-Kevserî, trc. Mustafa Öz] içinde), İstanbul 1992, s. 72-73; a.mlf., *el-Fıkhü'l-eb-saṭ* (a.e. içinde), s. 46-48, 60; Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî, *Kitâb Fthi ma'rifetullah* (Muhammed Amâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, II, 120, 190; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 40-41, 72-73, 227-228, 291, 539-541; a.mlf., *el-Lûma'*, s. 101-109; a.mlf., *el-İbâne* (Arnaûti), s. 133; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 226-256, 262; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 206-233; İbn Fûrek, *Müccerredü'l-makâlât*, s. 92, 106-107; Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an* (nşr. Adnân M. Zerzûr), Kahire 1969, s. 515, 781-782; a.mlf., *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*, Kahire 1988, s. 324-396, 457; a.mlf., *el-Muḥtaşar ft uşûli'd-dîn* (nşr. Muhammed Amâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 202-216; Şerîf el-Murtazâ, *İnkâzû'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader* (a.e. içinde), I, 257-268; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeire), III, 34-35, 81-90, 110-114; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Mu'temed ft uşûli'd-dîn* (nşr. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 126-137; Cüveynî, *el-'Aḳidetü'n-Nizâmiyye* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1367/1948, s. 34-37; Neseî, *Tebṣiratü'l-edille* (Salamé), II, 539-545, 596-618; Necmeddin en-Neseî, *el-'Aḳâ'id*, İstanbul 1320, s. 317; Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1407/1987, IX, 9-17, 46, 176-186, 247-248; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, Kahire, ts. (el-Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye), IV, 33-35; *Şerhu'l-'Aḳidetü'l-Taḥâviyye*, s. 433-442; İbn Kayyîm el-Cevziyye, *Şifâ'ül-'alîl*, Kahire 1323, s. 110, 146, 176; Sübkî, *Ṭabaḳât*, III, 360; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aḳâ'id*, Kahire 1407/1987, s. 55-59; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münve ve'l-emel* (nşr. T. W. Arnold), Haydarâbâd 1316, s. 6-10; İbnü'l-Vezîr, *İşârû'l-ḥaḳ'ale'l-halk*, Beyrut 1403/1983, s. 239, 286-324; Şarânî, *el-Yevâḳit ve'l-cevâhir*, Kahire 1317 — Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 140-141; Beyâzî-zâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 253-261; Seffârîni, *Levâmî'u'l-enuvârî'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmî), I, 292-319; Meydânî, *Şerhu'l-'Aḳidetü'l-Taḥâviyye*, Dimaşk 1982, s. 126-128; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfû'l-beşer taḥte sultânü'l-kader*, Kahire 1352, s. 44-57, 72, 161-167, 186, 193, 202; *İzâhu'l-meknûn*, I, 234; II, 479, 480; Reşîd Rızâ, *Tefṣirü'l-menâr*, IV, 189-190, 195; V, 268; VII, 668-669; VIII, 56, 181, 286-287; IX, 620-621; X, 198, 559-560; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 178-179, 257-258, 555-561; W. M. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 99, 115, 122, 125-126, 240-242, 250, 296; Abdülazîz el-Mecdûb, *Ef'âlü'l-ibâd fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Tunus 1983, tür.yer.; İbrâhîm Medkûr, *Fî'l-Fel-sefeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1983, II, 105-107, 123-126, 130, 140-148; M. Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul 1984, s. 91, 329; Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd*, Beyrut 1405/1985, s. 74-76; M. Mekki el-Âmilî, *el-İlahiyyât*, Beyrut 1410/1989, I, 471-472, 544-545, 628-634; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992, tür.yer.

MUSTAFA SAİT YAZICIOĞLU

FİJİ

Büyük Okyanus'ta takımadalardan meydana gelen ülke.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Avustralya'nın doğusunda ve Yeni Zelanda'nın kuzeyinde yer alan ülke 844 ada üzerinde kurulmuştur; ancak bunların sadece 100 kadarında yerleşim vardır. Yüzölçümü 18.274 km², nüfusu 1993 tahminlerine göre 762.000, başşehir Suva (69.665), diğer önemli şehirleri Lautoka, Lami, Nadi ve Ba'dır. Resmî adı Fiji Cumhuriyeti (Fiji dilinde Viti) olan devlet parlamenter sistemle yönetilir. Yasama organı yetmiş üyeli millet meclisiyle otuz dört üyeli senatodan meydana gelmektedir; beş yılda bir seçilen cumhurbaşkanı devletin başı ve aynı zamanda silâhlı kuvvetlerin başkumandanıdır.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

En büyükleri, üzerinde başşehirin de bulunduğu Viti Levu ile Vanua Levu adaları olan ülke toprakları dağlık ve volkanik bir yapıya sahiptir; en yüksek noktayı Viti Levu'daki Tomanivi dağı (1323 m.) teşkil eder. Hava şartları bakımından güneydoğu alizelerinden etkilenen tropik okyanus ikliminin özelliklerini taşır. Dağ yamaçları sık tropikal bitki örtüsüyle kaplıdır. Tarıma açık alanlarda mısır, tütün, yem gibi yerel tüketim ürünleriyle kakao, ananas, şeker kamışı, hindistan cevizi ve zencefil gibi ihraç ürünleri yetiştirilir. 1980'lerde 997.900 ton olduğu tahmin edilen altın rezervleri ekonomik zenginliklerin başında yer almaktadır.

Etnik bakımdan ülke nüfusu, yarı yarıya Melanezya-Polinezya kökenli yerlilerle daha sonra bu topraklara yerleşen Hintliler'den meydana gelmektedir. Ancak Fijililer de denilen yerlilerin son yıllarda başlattıkları milliyetçilik hareketiyle hükûmete hâkim olmaları birçok Hintli'nin başka ülkelere göç etmesine yol açmış ve bu oran yerliler lehine değişmiştir. Fijililer'in çoğu Metodist hristiyandır. Hint kökenlilerin ise çoğunluğu Hindü olup geri kalanlar arasında Bahâî, Sih ve müslümanlar bulunur. Halkın büyük bir kısmı tarım ve balıkçılıkla uğraşır. Yaygın diller Fijice (Viti) ve Hintçe, resmî dil ise İngilizce'dir. Fiji'de ilk öğretim zorunlu değildir; ancak 1986 yılında okul çağındaki çocukların % 95'e yakını okullara kayıtlı idi. Ülkenin tek